

PIOTR KALICKI
(UNIwersytet Jagielloński)

URBANIZM ANDYJSKI JAKO PRZYKŁAD URBANIZMU NISKIEJ GĘSTOŚCI

STRESZCZENIE

Studia nad rozwojem miast Europy i Bliskiego Wschodu posłużyły do konceptualizacji pojęć miasta, urbanizmu i rewolucji urbanistycznej, a wypracowana w ten sposób siatka pojęciowa jest wykorzystywana do interpretacji ośrodków miejskich w andyjskim kręgu kulturowym. Przewartościowanie tej tendencji przyniosły prace dotyczące miast Majów, Azji Południowej i Południowo-Wschodniej, które doprowadziły do wykrystalizowania się pojęcia urbanizmu niskiej gęstości, charakteryzującego się bezpośrednim sąsiedztwem centrum z architekturą publiczną z relatywnie gęsto zasiedlonymi terenami, intensywnie wykorzystywanymi rolniczo, oraz brakiem zwartych dzielnic rzemieślników czy kupców, co stawia pod znakiem zapytania klasyczną dychotomię miasto – wieś.

Dominacja architektury ceremonialnej (średnio 60% powierzchni), pozostałości rozwiniętej infrastruktury rolniczej, ślady intensywnego wykorzystywania rolniczego terenów położonych w pobliżu centrów z monumentalną architekturą oraz brak długoterminowej stabilności założeń miejskich sugerują, że urbanizm andyjski wpisuje się w nurt urbanizmu niskiej gęstości.

Występowanie urbanizmu andyjskiego w klimacie gorącym suchym i chłodnym suchym, a nie tylko gorącym wilgotnym, wskazuje na to, że w genezie urbanizmu niskiej gęstości większą rolę odgrywały czynniki społeczne i kulturowe, takie jak mała instytucjonalizacja władzy, niewielkie znaczenie wymiany handlowej czy aktywna rola władzy politycznej w gospodarce, niż uwarunkowania środowiskowe. Oderwanie procesów urbanistycznych od uwarunkowań ekonomicznych spowodowało rozwój wymuszonej urbanizacji, a w konsekwencji krótkotrwałość zakładanych ośrodków, gdyż miasta istniały tak długo, jak długo stała za nimi władza polityczna lub prestiż religijny.

SŁOWA KLUCZOWE

urbanizm niskiej gęstości, Andy Centralne, Peru, Tiahuanaco, Huari, Chimu, Inkowie, Chan Chan, archeologia, miasta

INFORMACJE O AUTORZE

Piotr Kalicki
Zakład Archeologii Nowego Świata
Uniwersytet Jagielloński
kalickipiotr.krak@gmail.com

WSTĘP

Pierwsi Hiszpanie, którzy zetknęli się z miastami Andów Centralnych, pozostawili pełne zdumienia opisy imponujących swoją wielkością i zamożnością ośrodków miejskich, których nie wahali się porównywać do miast Europy czy Bliskiego Wschodu¹. Na tę przednaukową wizję nałożyły się próby wtłoczenia prekolumbijskiej rzeczywistości w ramy siatki pojęciowej wypracowanej w XIX wieku na gruncie nauk społecznych. Zgodnie z nią miasto jest historycznie ukształtowaną jednostką osadniczą, odgrywającą rolę węzła komunikacyjnego, charakteryzującą się dużą gęstością zaludnienia na relatywnie małej powierzchni, której ludność zajmuje się w przeważającej części różnorodną działalnością pozarolniczą (handel, rzemiosło, przemysł, usługi, działalność publiczna). Miasto ma być również istotnym ośrodkiem życia intelektualnego i kulturalnego². Urbanizm zaś, definiowany jako proces powstawania i rozwoju miast oraz rozpowszechniania się miejskiego stylu życia³, został powiązany w połowie XX wieku z koncepcją rewolucji urbanistycznej⁴.

Taka definicja miasta zakłada dychotomię miasto – wieś, opierającą się na przeciwstawieniu zwartego terytorialnie miasta, posiadającego wyraźnie zdefiniowaną w przestrzeni granicę, gęsto zaludnionego przez mieszkańców zajmujących się handlem, rzemiosłem, przemysłem czy usługami, rozległemu osadnictwu na terenach wiejskich, zdominowanemu gospodarczo przez rolnictwo.

¹ Por. H. Cortés, *List drugi z 30 października 1520 roku do cesarza Karola V*, [w:] idem, *Listy o zdobyciu Meksyku*, tłum. M. Mróz i R. Tomicki, Gdańsk 1997, s. 44–52.

² M. Kielczewska-Zalewska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1976, s. 107–110.

³ Ibidem, s. 110.

⁴ G. Childe, *The urban revolution*, "The Town Planning Review", 21 (1), 1950, s. 3–17.

W oparciu o wyniki studiów nad procesami urbanistycznymi w Europie miasta jawiły się też badaczom jako ośrodki relatywnie trwałe, które od momentu uformowania się istnieją aż do dnia dzisiejszego, niezależnie od przemian gospodarczych, społecznych, religijnych czy politycznych.

Rewizja koncepcji miasta stała się konieczna z uwagi na: rozwój urbanistyczny w krajach wysokorozwiniętych, który spowodował powstawanie megalopolis cechujących się niską gęstością zaludnienia⁵; badania archeologiczne nad centrami urbanistycznymi w pozaeuropejskich kręgach kulturowych, które doprowadziły do odkrycia ośrodków miejskich, zorganizowanych i funkcjonujących według zupełnie innych zasad niż tradycyjne miasta; debatę teoretyczną dotyczącą wzajemnych relacji pomiędzy miastem i centrum ceremonialnym⁶.

URBANIZM NISKIEJ GĘSTOŚCI

Jednym z alternatywnych modeli urbanizmu jest urbanizm niskiej gęstości (*low-density urbanism*)⁷, który określa się niekiedy mianem tropikalnego⁸ czy też przeciwstawia klasycznemu w ramach dychotomii: zielone miasta – kamienne miasta⁹. Za jego wyróżniki uważa się obecność centrów z architekturą publiczną, płynnie przechodzących w rozległe tereny intensywnie wykorzystywane rolniczo o niskiej gęstości osadnictwa. Ośrodki miejskie niskiej gęstości, w przeciwieństwie do tradycyjnych miast, często nie posiadały również wyodrębnionych dzielnic kupców i rzemieślników, a handel i rzemiosło nie odgrywały w nich istotniejszej roli. Podkreśla się też w nich rolę infrastruktury hydraulicznej (kanały, zbiorniki wodne, systemy drenażowe). Charakterystyczne jest także, że niemal wszystkie znane organizmy polityczne, w ramach których powstały ośrodki miejskie niskiej gęstości, doświadczyły gwałtownego upadku¹⁰.

⁵ R. Fletcher, *Low-density agrarian-based urbanism: A comparative view*, "Insights", 2 (4), 2006, s. 2–19.

⁶ Por. H. J. Rowe, *Urban settlements in ancient Peru*, "Ñawpa Pacha: an international series for Andean archaeology", 1, 1963, s. 1–28; D. Collier, *Development of civilization on the coast of Peru*, [w:] *Irrigation Civilizations: A Comparative Study*, eds. J. H. Steward, R. McAdams, D. Collier, A. Palerm, K. A. Wittfogel, R. L. Beals, Social Science Monographs, Vol. 1, Washington, D.C 1955, s. 19–27.

⁷ R. Fletcher, op. cit.

⁸ E. Graham, *Maya cities and the character of a tropical urbanism*, [w:] *Urban origins in central Africa*, ed. P. J. J. Sinclair, London 1999.

⁹ Idem, *Stone Cities, Green Cities*, "Archeological Papers of the American Anthropological Association", 9, 1999, s. 185–194.

¹⁰ R. Fletcher, op. cit.

Konceptualizacja modelu urbanizmu niskiej gęstości nastąpiła przede wszystkim na podstawie badań nad miastami Azji Południowo-Wschodniej¹¹ i Południowej¹² oraz Majów¹³. Pomimo położenia w różnych obszarach kulturowych, wszystkie one znajdują się na terenach charakteryzujących się wilgotnym i gorącym klimatem. Zasugerowano więc, że istotną rolę w kształtowaniu się ośrodków miejskich niskiej gęstości odegrały warunki klimatyczne¹⁴.

Znamienne jest jednak to, że jako miasta niskiej gęstości opisywane są przede wszystkim pozaeuropejskie ośrodki miejskie, które zlokalizowane są w obrębie obszarów kulturowych, na których badania nie są tak zaawansowane, jak w przypadku tradycyjnie wydzielanych centrów cywilizacyjnych¹⁵. Pewnym wyjątkiem są interpretowane jako sztandarowe przykłady urbanizmu niskiej gęstości i leżące w centrum Mezoameryki miasta Majów. W zasadzie nie istnieją konceptualizacje miast jako ośrodków miejskich niskiej gęstości w odniesieniu do pozostałych centrów cywilizacyjnych. Również stanowiska typu miejskiego z terenu Andów Centralnych interpretowane są zazwyczaj jako tradycyjne miasta¹⁶. Rodzi się więc pytanie, czy taki stan rzeczy odzwierciedla rzeczywistość, czy też jest spowodowany jedynie dominacją ustabilizowanych schematów interpretacyjnych, traktujących w sposób aprioryczny każdy ośrodek miejski jako miasto typu tradycyjnego.

URBANIZM ANDYJSKI JAKO URBANIZM NISKIEJ GĘSTOŚCI

Zarówno chronologia, jak i charakter urbanizmu andyjskiego są przedmiotem ożywionej debaty, a zajmowane w niej stanowisko jest w dużym stopniu pochodną założeń teoretycznych i definicji urbanizmu przyjętych przez badacza.

¹¹ B. Dagens, *Angkor, Heart of an Asian Empire*, London 1995.

¹² R. Coningham, P. Gunawardhana, M. Manuel, G. Adikari, M. Katugampola, R. Young, A. Schmidt, K. Krishnan, I. Simpson, G. McDonnell, C. Batt, *The state of theocracy: defining an early medieval hinterland in Sri Lanka*, "Antiquity", No. 81, 2007, s. 699–719.

¹³ D. Webster, T. Murtha, D. K. Straight, J. Silverstein, H. Martinez, E. R. Terry, R. Burnett, *The great Tikal earthwork revisited*, "Journal of Field Archaeology", No. 32 (1), 2007, s. 41–64.

¹⁴ R. Fletcher, op. cit.

¹⁵ Do tradycyjnie wydzielanych centrów cywilizacyjnych można zaliczyć: Egipt i Bliski Wschód, tereny basenu Morza Śródziemnego zajęte przez cywilizacje klasyczne (Grecję i Rzym), zachodnią i północną część Półwyspu Indyjskiego, Chiny, Mezoamerykę oraz Andy Centralne.

¹⁶ L. Lumbreras, *Childe and the urban revolution: the Central Andean experience*, [w:] *The Gordon Childe Colloquium*, Mexico 1986; W. Isbell, *City and state in Middle Horizon Wari*, [w:] *Peruvian Prehistory*, ed. R. W. Keatinge, Cambridge 1988, s. 164–189; S. Pozorsky, T. Pozorsky, *Early Andean Cities*, "Scientific American", 270 (6), 1994, s. 66–72; E. Graham, op. cit.; S. R. Shady, *America's First City? The Case of Late Archaic Caral*, [w:] *Andean archaeology*, Vol. III, eds. H. Silverman, W. Isbell, New York 2006, s. 28–66.

Spośród czterech wyróżnionych przez Krzysztofa Makowskiego orientacji teoretycznych¹⁷ dominujące – odpowiednio wśród archeologów zachodnich i peruwiańskich: porównawcza definicja urbanizmu oraz aksjomatyczna definicja urbanizmu – są w istotnym stopniu obciążone europocentryczną perspektywą. Zgodnie z nią wzorcowymi przykładami urbanizmu są miasta z terenów Bliskiego Wschodu, Egiptu, a także klasycznej Grecji i Rzymu, a rozwój ośrodków miejskich w obrębie innych obszarów kulturowych był analogiczny i zależny od tych samych czynników, w szczególności technologii i organizacji społeczno-politycznej.

Przyjmując funkcjonalną definicję urbanizmu, Makowski podkreśla cztery cechy wyróżniające ośrodki typu miejskiego w Andach Centralnych od ich odpowiedników z innych obszarów kulturowych¹⁸. Pierwszą z nich jest dominacja architektury publicznej nad mieszkalną do tego stopnia, że średnio struktury wykorzystywane do celów publicznych zajmują około 60% powierzchni całego środowiska. Kolejną jest niestabilność systemów osadniczych, ulegających zasadniczym przeobrażeniom co około 100–600 lat, co bardzo mocno kontrastuje z niezwykle stabilnością języka architektury publicznej, wyrażającą się w wykorzystywaniu przez tysiąclecia wciąż tych samych podstawowych jednostek architektonicznych. Na podkreślenie zasługuje też bardzo wczesny początek andyjskiej tradycji urbanistycznej (około 2700 roku przed Chrystusem). Znaczące odmienności andyjskiego modelu urbanistycznego od miast Europy i basenu Morza Śródziemnego powodują, że istotnej wagi nabiera analiza porównawcza andyjskiego modelu urbanistycznego w kontekście rozwoju innych pozaeuropejskich tradycji urbanistycznych.

Pierwsze stanowiska z monumentalną architekturą publiczną w Andach Centralnych pojawiają się u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. na terenie środkowo-północnego wybrzeża Peru, jeszcze przed upowszechnieniem się ceramiki (np. Aspero, Caral, El Paraiso, Kotosh)¹⁹. Dają one początek formatywnej tradycji urbanistycznej, która kulminuje w Późnym Okresie Formatywnym (800–500 p.n.e.)²⁰ w postaci monumentalnych centrów, takich jak Chavín de Huantar, Kunturwasi czy Pampacolca. Po załamaniu się opisywanej tradycji pod koniec

¹⁷ K. Makowski, *Andean urbanism*, [w:] *Handbook of South American Archaeology*, ed. H. Silvermain, W. Isbell, Washington 2008, s. 633–657.

¹⁸ K. Makowski, op. cit.

¹⁹ Sh. Pozorsky, T. Pozorsky, *Early Andean Cities*, op. cit.; S. R. Shady, op. cit.; eidem, *Early cultural complexity on the coast of Peru*, [w] *Handbook of South American...*, op. cit., s. 607–632.

²⁰ W odniesieniu do Późnego Okresu Preceramicznego, Okresu Inicjalnego i Wczesnego Horyzontu w terminologii Rowe’a (1959, 1962) oraz Późnego Okresu Archaicznego i Okresu Formatywnego w terminologii Lumbrerasa (1969) zdecydowałem się na wykorzystanie periodyzacji, którą zaproponował ostatnio Peter Kaulicke (2010).

I tysiąclecia przed Chrystusem, w pierwszych wiekach po narodzeniu Chrystusa wykrystalizowały się regionalne tradycje kulturalne, takie jak Moche (Huacac de Moche, Dos Cabezas, Pampa Grande, Sipan)²¹, Lima (Maranga, Cajamarquilla)²² czy Nazca z monumentalnym stanowiskiem Cahuachi²³.

W kontekście rozwoju andyjskiej tradycji urbanistycznej szczególnie interesujące są jednak ośrodki miejskie datowane od około 600 do 1532 roku po Chrystusie, co w periodyzacji Rowe'a odpowiada okresom od Środkowego Horyzontu po Późny Horyzont²⁴. Z uwagi na wysoki poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego, politycznego i kulturowego, jak również najlepszy stan rozpoznania archeologicznego, do bardziej szczegółowej analizy zostały wybrane kultury Wari, Tiwanaku, Chimú i Inka. Jedynie w przypadku dwóch ostatnich dysponujemy wzmiankami we wczesnokolonialnych źródłach pisanych, które pozwalają nam jednoznacznie ustalić etniczne i polityczne korelaty archeologicznych jednostek taksonomicznych.

Jednym z dominujących centrów kulturowych Środkowego Horyzontu (600–1000 po Chrystusie) było zlokalizowane w basenie jeziora Titicaca Tiahuanaco. Pomimo faktu, że stanowisko zostało odkryte przez Europejczyków już w pierwszych wiekach po konkwisie²⁵, a następnie było obiektem intensywnych badań archeologicznych od końca XIX wieku²⁶, to jednak wciąż jest stosunkowo mało znane. Olbrzymia większość projektów badawczych koncentrowała się na stosunkowo małym obszarze centrum ceremonialnego z monumentalną architekturą publiczną, które zajmuje jedynie niewielką część powierzchni całego stanowiska²⁷.

Choć większość budowli ceremonialnych, takich jak piramida Akapana, kompleksy Putuni, Kalasasaya (ryc. 1) czy Świątynia Pół-Zagłębiona (*Templo Semisubterraneo*), znajduje się w obrębie wewnętrznej fosy, to jednak również poza nią spotykamy się z monumentalną architekturą publiczną w kompleksie

²¹ J. L. Castillo Butters, *The Mochicas*, [w:] *Handbook of South American...*, op. cit., s. 707–729.

²² C. T. Patterson, P. J. McCarthy, A. R. Dunn, *Politics in the Lurin Valley, Peru, during the Early Intermediate Period*, "Ñawpa Pacha: Journal of Andean Archaeology", 20, 1982, s. 61–82; K. Makowski, op. cit.

²³ A. D. Proulx, *Paracas and Nazca: Regional cultures on the South Coast of Peru*, [w:] *Handbook of South American...*, op. cit., s. 563–585.

²⁴ H. J. Rowe, *Archeological dating and cultural process*, "Southwestern Journal of Archaeology", 15 (4), 1959, s. 317–324; idem, *Stages and periods in archaeological interpretation*, "Southwestern Journal of Archaeology", 18 (1), 1962, s. 40–54.

²⁵ P. Cieza de León, *Crónica del Perú*, Madrid 1880, s. 20–35.

²⁶ W. J. Janusek, *Household and city in Tiwanaku*, [w] *Andean archaeology*, op. cit., s. 183–208.

²⁷ Ibidem.

Pumapunku. Wydaje się więc, że granice samego centrum ceremonialnego nie były jednoznacznie wyodrębnione. Ponadto, centrum było otoczone sektorami rezydencjonalnymi²⁸, które stopniowo przechodziły w tereny intensywnie użytkowane rolniczo. W odległości do czterech kilometrów od centrum Tiahuanaco znaleziono również co najmniej dwa stanowiska mieszkalne o powierzchni między 3 a 10 ha, dwanaście – o powierzchni między 1 a 2,9 ha oraz ponad dziewięćdziesiąt o powierzchni mniejszej od 1 ha²⁹. Około 25% z nich znajdowało się w odległości nie większej niż 500 metrów od tradycyjnie wyznaczanych granic Tiahuanaco. Obraz ten jest zapewne jedynie cząstkowy z uwagi na fakt, że opiera się tylko na tradycyjnych prospekacjach archeologicznych dokonywanych w terenie wykorzystywanym współcześnie pod uprawę ziemi i wypas zwierząt oraz to, że większość struktur mieszkalnych związanych z kulturą Tiwanaku była wzniesiona z materiałów nietrwałych, które nie zachowały się ze względu na relatywnie wilgotny klimat Altiplano.

W obrębie tradycyjnie wyznaczanych granic Tiahuanaco, w bezpośrednim sąsiedztwie centrum ceremonialnego, odnaleziono w sektorze Mollo Qontu pozostałości licznych zbiorników na wodę (*qochas*), które najprawdopodobniej służyły do magazynowania wody w celu jej późniejszego wykorzystania dla potrzeb rolniczych³⁰. Badania w dolinie Tiwanaku udowodniły również istnienie rozwiniętej infrastruktury rolniczej, w szczególności *qochas*, koncentrujących się na południowy zachód od Tiahuanaco oraz na południowym obrzeżu doliny Tiwanaku, a także tak zwanych podwyższonych pól (*raised fields*, *camellones*). Do tej pory nie natrafiano w zasadzie w Tiahuanaco na ślady zwartych dzielnic rzemieślników czy kupców. W oparciu o badania sondażowe wydaje się raczej, że produkcja pozarolnicza odbywała się w ramach poszczególnych gospodarstw domowych albo kompleksów rezydencjonalnych powiązanych z elitami.

W Tiahuanaco współwystępuje więc co najmniej kilka cech typowych dla urbanizmu niskiej gęstości: centrum ceremonialne z monumentalną architekturą publiczną, relatywnie gęste zasiedlenie obszaru intensywnie wykorzystywanego rolniczo w bezpośrednim sąsiedztwie centrum, brak jasnych granic między centralnym ośrodkiem a terenami wiejskimi czy wreszcie infrastruktura hydrauliczna i rolnicza. Tiahuanaco wpisuje się więc lepiej we wzorzec urbanizmu niskiej gęstości niż w definicję miasta tradycyjnego typu.

²⁸ Ibidem; H. W. Isbell, *Wari and Tiwanaku: international identities in the Central Andean Middle Horizon*, [w:] *The Handbook of South American...*, op. cit., s. 744–754; W. Isbell, A. Vranich, *Experiencing the cities of Wari and Tiwanaku*, [w:] *Andean archaeology*, op. cit., s. 169–175.

²⁹ J. Albarracin-Jordan, J. E. Mathews, *Asentamientos prehispanicos del valle de Tiwanaku*, Vol. I, La Paz 1990, s. 151–162.

³⁰ W. J. Janusek, op. cit., s. 183–208.

Badania nad Huari, będącym ośrodkiem drugiej ważnej kultury Środkowego Horyzontu – Wari, nie są tak zaawansowane. Jednakże rozpoznanie archeologiczne tego stanowiska wskazuje, że architektura publiczna koncentruje się na obszarze o powierzchni około 2,5 kilometra kwadratowego³¹, a pozostałości całego ośrodka zajmują co najmniej 15 kilometrów kwadratowych³².

Relikty architektury publicznej znajdują się na relatywnie wąskim i długim grzbiecie o stromych zboczach. Charakterystyczne dla Wari są „D”-kształtne, ceremonialne budowle oraz kompleksy pałaców-mauzoleów, które najpierw służyły jako rezydencje elit społecznych, a następnie były przekształcane w miejsca pochówku i kultu pogrzebanych w nich mieszkańców. Przykładami takich kompleksów mogą być chociażby najlepiej przebadane sektory Monjachayoq, Vega-chayoq Moqo i Moraduchayuq³³. W tym kontekście warto zauważyć, że w zasadzie w Huari nie odkryto struktur mogących służyć większej liczbie osób – wręcz przeciwnie, wydaje się, że ceremonie religijne i polityczne były przeprowadzane w ograniczonym gronie, a dostęp do nich był reglamentowany (ryc. 2).

Przynajmniej częściowo centralne sektory Huari były otoczone murami, których zachowane do dziś pozostałości sięgają 5–7 metrów wysokości. Wydaje się jednak, że nie pełniły one funkcji obronnych – brak bowiem na nich parapetów i podestów dla obrońców, nie posiadają one także strzelnic³⁴. Przy tak znacznej wysokości obrona korony muru byłaby zatem niemożliwa. Ponadto, mury najprawdopodobniej nie opasywały wszystkich sektorów, lecz jedynie niektóre części stanowiska. Przypuszczalnie funkcją tych konstrukcji było zatem ograniczenie dostępu do najważniejszych budynków, ale nie odgrywały one żadnej istotniejszej roli militarnej.

Podobnie jak w Tiahuanaco, również w Huari nie znaleziono dzielnic rzemieślniczych. Pozostałości działalności produkcyjnej wydają się koncentrować w pobliżu rezydencji elit, jak na przykład w sektorze Moraduchayuq³⁵. Centralna część Huari miała również chaotyczny, nieuporządkowany charakter – brak w niej było rozleglejszych, niezabudowanych i dostępnych przestrzeni, które mogłyby służyć jako place targowe czy miejsca zgromadzeń. Brak śladów działalności

³¹ L. Manzanilla, *Early urban societies*, [w:] *Emergence and Change in Early Urban Societies*, ed. L. Manzanilla, New York 1997, s. 17–21.

³² W. Isbell, Ch. Brewster-Wray, L. Spickard, *Architecture and spatial organization of Wari*, [w:] *Huari administrative structure: monumental architecture and state government*, Washington DC 1991, s. 19–54.

³³ H. W. Isbell, *Wari and Tiwanaku...*, op. cit., s. 744–754.

³⁴ Por. charakterystyka fortyfikacji andyjskich w: E. Arkush, C. Stanish, C. Hastorf, A. Nielsen, T. Topic, J. Verano, C. Stanish, *Interpreting Conflict in the Ancient Andes: Implications for the Archaeology of Warfare*, „Current Anthropology”, 46 (1), 2005, s. 3–28.

³⁵ H. W. Isbell, *Wari and Tiwanaku...*, op. cit., s. 744–754; W. Isbell, A. Vranich, *Experiencing...*, op. cit., s. 175–180.

produkcyjnej na większą skalę i miejsc przeznaczonych do wymiany dóbr sugeruje, że Huari nie było znaczącym ośrodkiem handlu w europejskim rozumieniu tego pojęcia ani centrum działalności wytwórczej. Podstawowe znaczenie miały raczej zadania związane ze sferą administracyjną, religijną i polityczną.

Oprócz dzielnic mieszkalnych, położonych na grzbiecie w bezpośrednim sąsiedztwie sektorów z architekturą publiczną, w pobliżu Huari znajdowały się tereny intensywnie wykorzystywane rolniczo. Na zboczach przyległych wzgórz i w bezpośrednim sąsiedztwie centrum Huari znaleziono ślady infrastruktury rolniczej, w szczególności kanałów irygacyjnych i tarasów uprawnych³⁶. Najprawdopodobniej wśród pól znajdowały się liczne, relatywnie niewielkie osady. Obecność tych punktów osadniczych nie jest jednak pewna, gdyż rezultaty dotychczasowych prospekcji archeologicznych nie są jednoznaczne w związku z trudnościami z precyzyjnym datowaniem osad.

Analogicznie jak Tiahuanaco, również Huari nie było stabilne. Gwałtowny rozwój Huari datuje się od około 550–600 roku n.e., po czym stosunkowo szybko osiągnęło ono bardzo dużą liczbę ludności (około 40 tys. mieszkańców), a następnie równie gwałtownie wyludniło się i zostało opuszczone około 900 roku n.e.³⁷ Nigdy nie zostało już ono ponownie zasiedlone na większą skalę.

W kulturze Wari obecne były także regionalne ośrodki administracyjne, stanowiące przykłady tak zwanego urbanizmu wymuszonego. Należały do nich między innymi Pikillacta³⁸, Viracochapampa³⁹, Azangaro⁴⁰, a zapewne i Honcopampa⁴¹. Wznoszenie Viracochapampa i Pikillacta nie zostało nigdy zakończone⁴². Co istotne, również te regionalne ośrodki miejskie okazały się nietrwałe, gdyż po załamaniu się kultury Wari zostały opuszczone i nigdy już nie funkcjonowały na szerszą skalę⁴³. Analogicznie jak w przypadku Huari, regio-

³⁶ H. W. Isbell, *Wari and Tiwanaku...*, op. cit., s. 744–754; W. Isbell, A. Vranich, *Experiencing...*, op. cit., s. 175–180; *Prehistory of the Ayacucho Basin, Peru*, Vol. II: *Excavations and Chronology*, eds. R. MacNeish, A. Garcia Cook, L. Lumbreras, R. Vierra, A. Nelken-Terner, Ann Arbor 1981.

³⁷ H. W. Isbell, *Wari and Tiwanaku...*, op. cit., s. 744–754; W. Isbell, A. Vranich, *Experiencing...*, op. cit., s. 175–180.

³⁸ G. F. McEwan, *Conclusions the functions of Pikillacta*, [w:], *Pikillacta: the Wari empire in Cuzco*, ed. G. F. McEwan, 2009, s. 147–164.

³⁹ J. Topic, T. Topic, *El Horizonte Medio en Huamachuco*, “Revista del Museo Nacional”, 47, 1983, s. 13–52.

⁴⁰ M. B. Anders, *Structure and function at the planned site of Azangaro: cautionary notes for the model of Huari as a centralized secular state*, [w:] *Huari administrative structure...*, op. cit., s. 165–197.

⁴¹ W. H. Isbell, *Honcopampa*, “Expedition”, 33 (3), 1991, s. 27–36.

⁴² G. F. McEwan, op. cit., s. 147–164.

⁴³ Ibidem.

nalne centra miejskie odgrywały przede wszystkim rolę administracyjno-religijną, a znaczenie gospodarcze było jedynie pochodną ich roli jako ośrodka władzy i statusu w sferze symbolicznej⁴⁴.

Po załamaniu się panandyjskiego horyzontu integracji kulturowej w latach 900–1000 n.e. w Andach Centralnych rozpoczęła się krystalizacja nowych tradycji kulturowych i związanych z nimi organizmów politycznych. Największą z nich była rozwijająca się na północnym wybrzeżu Peru kultura Chimú, która w świetle wczesnokolonialnych źródeł pisanych stanowiła archeologiczny korelat państwa Chimor⁴⁵.

Jego głównym ośrodkiem kultury było leżące w dolinie Moche Chan Chan, pełniące rolę stolicy i głównego centrum życia religijnego. Stanowisko to znajduje się na orograficznie prawym brzegu rzeki Moche, już poza zasięgiem nawadnianych pól uprawnych. Składa się na niego przede wszystkim dziesięć rozległych, otoczonych wysokimi murami kompleksów administracyjno-religijno-funeralnych, tak zwanych *ciudadelas*. Pełniły one najpierw rolę pałaców, z których władca zarządzał państwem Chimor, a po jego śmierci były zamieniane w jego mauzoleum i świątynię pogrzebową. Pomiędzy nimi znajdowały się obszary tak zwanej architektury pośredniej (*intermediate architecture*), stanowiącej rezydencje elit społecznych oraz sektory zajęte przez SIAR (*Small Irregular Agglutinated Rooms*), gdzie przypuszczalnie zamieszkiwali przedstawiciele niższych warstw społecznych. Tradycyjnie Chan Chan jest interpretowane jako miasto o charakterystyce typowej dla urbanizmu typu klasycznego⁴⁶.

Jednakże Chan Chan lepiej wpisuje się we wzorzec urbanizmu niskiej gęstości niż w tradycyjną definicję miasta. Oprócz klasycznie wyróżnianego centrum z *ciudadelas*, pozostałości monumentalnej architektury publicznej w postaci kompleksów platform połączonych rampami, służących celom ceremonialnym (Huaca Arco Iris, Huaca La Esmeralda), znajdują się również na granicy terenów zajętych przez przedmieścia współczesnego miasta Trujillo, tj. w odległości kilku kilometrów od domniemanego centrum Chan Chan i równocześnie na granicy suchych zboczy i zajętego przez pola uprawne dna doliny. Sugeruje to, że wbrew wcześniejszym interpretacjom nie można ograniczyć terenu omawianego stanowiska jedynie do obszaru położonego w bezpośrednim sąsiedztwie *ciudadelas* (ryc. 3).

⁴⁴ Ibidem, s. 147–164.

⁴⁵ Ch. Conlee, J. Dulanto, C. J. Mackey, Ch. Stanish, *Late prehispanic sociopolitical complexity*, [w:] *Andean archaeology...* op. cit., s. 209–236; J. Dulanto, *Between Horizons: Diverse configurations of society and power in the late Pre-Hispanic Central Andes*, [w:] *Handbook of South American...*, op. cit., s. 761–782; D. J. Moore, J. C. Mackey, *The Chimú Empire*, [w:] *Handbook of South American...*, op. cit., s. 783–808.

⁴⁶ J. Dulanto, op. cit., s. 761–782; D. J. Moore, J. C. Mackey, op. cit., s. 783–808; Ch. Conlee, J. Dulanto, C. J. Mackey, Ch. Stanish, op. cit., s. 209–236.

Ponadto, w pobliżu tradycyjnie wyróżnianych granic Chan Chan odkryto liczne, stosunkowo niewielkie punkty osadnicze i osady, których mieszkańcy zajmowali się najprawdopodobniej rolnictwem i rybactwem⁴⁷. W pobliżu Chan Chan znajdują się tereny zajęte pod współczesną zabudowę związaną z przedmieściami Trujillo oraz wykorzystywane rolniczo. W Późnym Okresie Przejściowym na tych obszarach mogły znajdować się osady z domostwami wzniesionymi z materiałów nietrwałych, a ślady ich istnienia zostały zatarte przez współczesne inwestycje związane z irygacjami i budową domów mieszkalnych. W okresie funkcjonowania omawianego ośrodka miejskiego nie istniała więc zapewne wyraźna granica między terenami zurbanizowanymi i wiejskimi, a *ciudadelas* i świątynie oraz nieliczne dzielnice ze zwartą zabudową były otoczone przez rozległe tereny o niskiej gęstości osadnictwa.

W Chan Chan znaleziono również pozostałości infrastruktury rolniczej, która jest świadectwem wykorzystywania znacznej części terenu tego stanowiska w celach rolniczych. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o kanały irygacyjne doprowadzające wodę z Río Moche oraz o tak zwane zagłębione pola (*sunken fields*), czyli pola otoczone niskimi wałami, na których usunięto wierzchnią warstwę piasku, tak że uprawiane na nich rośliny pobierały wodę bezpośrednio z warstwy wodonośnej. Odkryto też zbiorniki wodne, w szczególności znajdujące się w *ciudadelas* studnie-jeziora, tak zwane *pozos de agua*⁴⁸, czyli małe stawki: celowo usuwano wierzchnią warstwę osadów, aż do warstwy wodonośnej, a powstałe w ten sposób zagłębienie samoczynnie napełniało się wodą. W pobliżu Chan Chan znajdują się także pozostałości nieukończonego kanału irygacyjnego kilkudziesięciokilometrowej długości, który miał połączyć doliny Chicama i Moche, tak by dzięki doprowadzeniu wody z Río Chicama możliwe było zagospodarowanie pod uprawę wyżej położonych, płaskich i suchych terenów w pobliżu miasta⁴⁹. Zdecydowana większość terenu w Chan Chan była więc zapewne intensywnie wykorzystywana rolniczo.

Przypuszczalnie przeważająca część ludności Chan Chan zajmowała się rolnictwem i odgrywała rolę personelu pomocniczego (tragarze, muzycy etc.) w kompleksach administracyjno-ceremonialnych. Produkcja wyrobów prestiżowych (tkaniny, przedmioty metalowe i z drewna) była niemal w całości kontrolowana przez elity społeczne i służyła ich celom⁵⁰. Chan Chan najprawdopodobniej nie miało

⁴⁷ J. Dulanto, op. cit., s. 761–782; D. J. Moore, J. C. Mackey, op. cit., s. 783–808; Ch. Conlee, J. Dulanto, C. J. Mackey, Ch. Stanish, op. cit., s. 209–236.

⁴⁸ D. J. Moore, J. C. Mackey, op. cit., s. 783–808.

⁴⁹ E. M. Moseley, *The good old days were better: agrarian collapse and tectonics*, "American Anthropologist", 85 (4), 1983, s. 773–799.

⁵⁰ R. J. Topic, *Craft production in the kingdom of Chimor*, [w:] *The Northern Dynasties: Kingship and Statecraft in Chimor*, eds. M. E. Moseley, A. Cordy-Collins, Washington D.C. 1990, s. 145–176.

więc niezależnego znaczenia ekonomicznego, a jego rola gospodarcza była pochodną pełnionych przez to stanowisko funkcji politycznych i religijnych.

Podobnie jak Huari i Tiahuanaco, również Chan Chan było mało stabilnym ośrodkiem. Powstało ono równocześnie z wykrystalizowaniem się kultury Chimú około roku 1000 n.e. i rozwijało się wraz z nią do około 1470 roku n.e. Natomiast po załamaniu się państwa Chimor wskutek podboju przez Inków Chan Chan uległo stosunkowo szybkiemu wyludnieniu i zostało opuszczone. Było to spowodowane najprawdopodobniej tym, że Inkowie zarządzali regionem Moche z regionalnego centrum administracyjnego położonego w Cajamarca za pośrednictwem wzniesionego przez nich lokalnego ośrodka administracyjnego w Chuiqitoy Viejo⁵¹. W Późnym Horyzoncie Chan Chan nie pełniło żadnych funkcji administracyjnych ani religijnych.

Analogicznie jak w przypadku Wari, również w Chimor spotykamy się z regionalnymi centrami administracyjnymi będącymi przykładami urbanizmu wymuszonego, takimi jak Manchán i Farfán. Zostały one założone w odległych od centrum państwa regionach po ich podporządkowaniu Chimú, pełniły funkcje administracyjno-rytualne, a po załamaniu się państwa Chimor zostały w przeważającej części opuszczone i już nigdy nie były ponownie zasiedlone na większą skalę⁵².

Ostatnim z andyjskich stanowisk miejskich wpisujących się we wzorzec urbanizmu niskiej gęstości jest Cuzco, będące stolicą imperium Tahuantinsuyu. W swojej miejskiej fazie rozwijało się ono bardzo gwałtownie od około 1430 roku n.e. aż do przybycia Hiszpanów w 1532 roku n.e., kiedy to w ciągu kilkunastu lat zostało radykalnie przekształcone według przywiezionych z Europy wzorów klasycznego miasta⁵³.

W czasach inkaskich centrum miasta zajmowała monumentalna architektura publiczna w postaci świątyń (Coricancha, Sacsayhuaman), rozległych placów, na których odbywały się ceremonie państwowe i religijne (Aucaypata, Cusipata), oraz pałaców-mauzoleów, będących siedzibami kolejnych inkaskich władców, a później ich świątyniami grobowymi, w których wywodzące się od zmarłych rody kierowały kultem mumii swoich przodków⁵⁴. Wokół Cuzco znajdował się skomplikowany system sanktuariów, z których przynajmniej niektóre były również monumentalnymi budowlami, połączonych w symboliczną sieć zwaną *ceque*⁵⁵.

⁵¹ M. E. Moseley, *Structure and history in the dynastic lore of Chimor*, [w:] *The Northern Dynasties...*, op. cit., s. 1–41.

⁵² D. J. Moore, J. C. Mackey, op. cit., s. 783–808.

⁵³ T. D'Altroy, *The Incas*, New York 2002, s. 109–140.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ B. S. Bauer, *The sacred landscape of the Inca: the Cusco ceque system*, University of Texas 1998, s. 1–54.

Poza ścisłym centrum z architekturą publiczną znajdowały się dzielnice mieszkalne, gdzie według źródeł pisanych zamieszkiwali osadnicy ze wszystkich obszarów imperium. W bezpośrednim sąsiedztwie Cuzco znajdowały się rozległe obszary intensywnie użytkowane rolniczo, o czym świadczą relikty infrastruktury rolniczej w postaci tarasów uprawnych i kanałów irygacyjnych⁵⁶. Ponieważ niemal całość dawnego Cuzco znajduje się pod zabudowaniami współczesnego miasta, trudno stwierdzić, czy dzielnice centralne były w jakikolwiek fizyczny sposób oddzielone od terenów rolniczych, czy też płynnie w nie przechodziły. Biorąc pod uwagę brak jakichkolwiek wzmianek w źródłach pisanych o murach, wałach czy innego typu fizycznych odgraniczeniach, bardziej prawdopodobna jest ta druga możliwość. Wskazuje na nią również obecność kanałów nawadniających i tarasów uprawnych w pobliżu centrum.

W zasadzie nie natrafiono w Cuzco na ślady rozwiniętego na szerszą skalę komercyjnego rękodziela czy wymiany handlowej. Zarówno obrót dobrami prestiżowymi (ceramika stołowa i tkaniny typu *qompi*, muszle *Spondylus*, pióra, kukurydza), jak i ich produkcja były kontrolowane i zarządzane przez elity społeczne⁵⁷. Cuzco odgrywało też niezwykle istotną rolę jako główny ośrodek administracyjny i polityczny imperium oraz najważniejsze centrum kultu religijnego⁵⁸. Podobnie jak w przypadku Huari, Tiahuanaco i Chan Chan, również znaczenie ekonomiczne Cuzco było wyłącznie pochodną pełnionych przez nie funkcji administracyjnych, politycznych i rytualnych.

Cuzco było mało stabilnym ośrodkiem miejskim. Powstało bardzo gwałtownie i w ciągu 100–150 lat z niewielkiej osady wiejskiej zmieniło się w miasto, w którym mieszkało około 40–50 tys. mieszkańców⁵⁹. Po konkwisie gwałtownie straciło na znaczeniu na rzecz Limy i prawdopodobnie jedynie dzięki zlokalizowaniu w nim siedziby regionalnej administracji kolonialnej nie zostało całkowicie opuszczone (ryc. 4).

Wniosek taki jest tym bardziej uzasadniony, gdy porówna się rozwój Cuzco z opuszczeniem po przybyciu Hiszpanów niemal wszystkich regionalnych inkaskich centrów administracyjnych. W większości zostały one założone na surowym korzeniu i stanowiły przykład urbanizmu wymuszonego. Spośród około dwudziestu takich ośrodków przetrwały tylko te, w których zdobywcy rozlokowali swoją administrację (na przykład Quito, Cajamarca). Pozostałe zaś zostały opuszczone i nigdy więcej ich nie zasiedlono (na przykład Pumpu, Huanuco Pampa, Hatuncolla).

⁵⁶ T. D'Altroy, op. cit., s. 109–140.

⁵⁷ Ibidem, s. 287–310.

⁵⁸ H. J. Rowe, *Urban...*, op. cit., s. 1–28.

⁵⁹ T. D'Altroy, op. cit., s. 109–140.

Ryc. 1. Kalasasaya, jeden z kompleksów ceremonialnych w centrum Tiahuanaco
(fot. P. Kalicki)

Ryc. 2. Mur otaczający centralne sektory Huari
(fot. P. Kalicki)

Ryc. 3. Huaca Arco Iris
(fot. P. Kalicki)

Ryc. 4. Inkaskie prowincjonalne centrum administracyjne w Vilcashuman
(fot. P. Kalicki)

WNIOSKI

Największe centra osadnicze, które rozwijały się w Andach Centralnych od Środkowego Horyzontu do konkwisty, wpisują się znacznie lepiej we wzorzec urbanizmu niskiej gęstości niż w tradycyjną wizję miasta. Oprócz typowego dla wszystkich ośrodków miejskich centralnego sektora z architekturą publiczną, były one otoczone rozległą strefą o relatywnie niskiej gęstości osadnictwa, która była intensywnie wykorzystywana rolniczo. Świadczą o tym pozostałości infrastruktury rolniczej, takie jak podwyższone pola (Tiahuanaco), tarasy uprawne (Tiahuanaco, Wari, Cuzco), zagłębione pola (Chan Chan), a przede wszystkim niezwykle rozbudowana infrastruktura hydrauliczna, zwłaszcza gęsta sieć kanałów irygacyjnych (Tiahuanaco, Wari, Chan Chan, Cuzco). Dopiero w tym kontekście można zrozumieć, dlaczego architektura publiczna zajmuje ponad połowę powierzchni tych stanowisk – centralne sektory dawnych ośrodków miejskich niskiej gęstości omyłkowo utożsamiono z tradycyjnymi miastami, przez co pominięto w rozważaniach sąsiednie obszary, intensywnie wykorzystywane rolniczo, które w istocie stanowiły funkcjonalną całość z centralnymi sektorami. Z wyjątkiem Huari brak również jakiegokolwiek granicy między terenami zurbanizowanymi i wiejskimi, a centra płynnie przechodziły w obszary wykorzystywane rolniczo.

Charakterystyczny dla andyjskich ośrodków miejskich jest również brak zwartych dzielnic rzemieślników czy kupców. Pozostałości produkcji ceramicznej, metalurgicznej czy tkackiej są bardzo rozproszone i często związane bądź z efemerycznymi strukturami wykorzystywanymi do produkcji *ad hoc*, bądź z rezydencjami elit społecznych. W odróżnieniu od tradycyjnych miast działalność produkcyjna i handlowa nigdy nie odgrywała istotnej roli w rozwoju andyjskich ośrodków miejskich.

Okres funkcjonowania andyjskich centrów urbanistycznych był relatywnie krótki: Tiahuanaco istniało około 500 lat, Wari około 200 lat, Chan Chan około 200–300 lat, a Cuzco jedynie około 100–150 lat. Klasyczne miasta charakteryzują się długą żywotnością: na przykład Rzym istnieje około 2500 lat, Konstantynopol około 2650 lat, Ateny około 3000 lat, Damaszek ponad 3400 lat, a Pekin około 3100 lat. Obok krótkotrwałości andyjskie ośrodki miejskie cechowały się także małą stabilnością – powstawały zazwyczaj na surowym korzeniu lub w miejscu niewielkiej, wcześniejszej osady, przeżywały gwałtowny okres rozwoju, a po załamaniu się organizmu politycznego⁶⁰, z którym były

⁶⁰ Archeologiczne kultury Wari, Tiwanaku, Chimú i Inka są uznawane za kulturowy korrelat organizmów politycznych typu państwowego, przy czym w przypadku Wari i Tiwanaku interpretacja taka opiera się wyłącznie na danych archeologicznych, a w odniesieniu do Chimú i Inka dysponujemy źródłami pisanymi, które określają związane z nimi państwa odpowiednio jako Chimor i Tawantinsuyu.

związane, nigdy nie odzyskały już swojej świetności. Pewnym wyjątkiem jest tutaj Cuzco, które istnieje do dziś, jednak jego charakter, rola i funkcjonowanie zmieniły się diametralnie po opanowaniu go przez konkwistadorów i przekształceniu w typowe miasto kolonialne.

Niezwykle ciekawe jest także częste współwystępowanie centrów miejskich o niskiej gęstości osadnictwa z ośrodkami będącymi przykładem tak zwanego urbanizmu wymuszonego (*compulsory urbanism*)⁶¹. W przypadku Wari mamy tu do czynienia z jednej strony z Huari, a z drugiej z prowincjonalnymi centrami, takimi jak Pikillacta czy Viracochapampa, w odniesieniu do Chimú odpowiednio z Chan Chan oraz Farfán i Manchán, a w Tawantinsuyu z Cuzco oraz całą serią regionalnych ośrodków administracyjnych, na przykład Vilcashuamán, Hatun Xauxa, Pumpu czy Huánuco Pampa. Warto przy tym zwrócić uwagę, że za każdym razem ośrodkiem miejskim o niskiej gęstości jest główne centrum danego organizmu politycznego (Huari, Chan Chan, Cuzco), podczas gdy przykładami urbanizmu wymuszonego są regionalne centra administracyjne.

Istnienie ośrodków miejskich niskiej gęstości w Andach Centralnych podaje również w wątpliwość hipotezę, iż jednym z najistotniejszych czynników, które doprowadziły do ich powstania, był gorący i wilgotny klimat. Jak bowiem powszechnie wiadomo, pomimo położenia pomiędzy zwrotnikami tereny Środkowoandyjskiego Obszaru Kulturowego charakteryzują się klimatem gorącym i suchym (*Costa*) bądź chłodnym i suchym (*Sierra*).

Analiza andyjskich ośrodków miejskich sugeruje, że zjawisko urbanizmu niskiej gęstości jest w większym stopniu powiązane z czynnikami społeczno-kulturowymi niż przyrodniczymi. Późne centra urbanistyczne w Andach Centralnych w zasadzie nie posiadają rozległych sektorów zamieszkałych przez kupców czy rzemieślników, a działalność produkcyjna i wymiana wydaje się ściśle związana z elitami politycznymi i rytualnymi. Monumentalna architektura publiczna położona w centrum była otoczona rozległymi terenami intensywnie użytkowanymi rolniczo. Charakterystyka andyjskich ośrodków miejskich niskiej gęstości wskazuje więc na to, że pełniły one przede wszystkim funkcje ceremonialno-administracyjne i nigdy nie stanowiły samodzielnych ośrodków życia gospodarczego. Działalność produkcyjna i wymiana były jedynie konsekwencją i pochodną aktywności politycznej i religijnej. Intensywny rozwój rolnictwa na przyległych do centrum obszarach wynikał zapewne z bardzo słabo rozwiniętego transportu, który w Andach Centralnych opierał się wyłącznie na sile ludzkich mięśni, ewentualnie na jucznych lamach. W konse-

⁶¹ Charakterystyka urbanizmu wymuszonego (*compulsory urbanism*) w Andach Centralnych por. C. Morris, *State settlements in Tawantinsuyu: a strategy of compulsory urbanism*, [w:] *Contemporary Archaeology*, ed. M. Leone, Carbondale 1972, s. 393–401.

kwencji niezbędna była produkcja żywności w bezpośrednim sąsiedztwie terenów, na których była ona konsumowana.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt powiązania centrów urbanistycznych niskiej gęstości z pierwszymi organizmami typu państwowego (*pristine states*). Huari i Tiahuanaco stanowiły przypuszczalnie główne ośrodki organizmów politycznych typu państwowego, a wczesnokolonialne źródła pisane potwierdzają, że Chan Chan i Cuzco stanowiły stolice rozległych państw: odpowiednio Chimor i Tawantinsuyu. Powiązanie andyjskich ośrodków miejskich niskiej gęstości z pierwszymi państwami wyjaśnia również ich współwystępowanie ze zjawiskiem urbanizmu wymuszonego, który dotyczy przede wszystkim regionalnych ośrodków administracyjnych rozległych państw.

Ścisłe związki ze sferą władzy politycznej i symbolicznej tłumaczą też nietrwałość ośrodków miejskich niskiej gęstości. Pierwsze państwa były bowiem niestabilne z uwagi na małą instytucjonalizację władzy, silną hierarchizację społeczną, kluczową rolę ekonomii politycznej w życiu gospodarczym (inwestycje w produkcję rolną, kontrola elit społecznych nad wymianą i produkcją dóbr prestiżowych) oraz niewielką rolę dalekosiężnej wymiany handlowej, ograniczającej się przede wszystkim do dóbr prestiżowych (*wealth economy*). Ośrodki miejskie niskiej gęstości odgrywały kluczową rolę w funkcjonowaniu administracji, władzy politycznej i sfery symbolicznej pierwszych państw, a co za tym idzie były zależne od istnienia organizmów politycznych, które powołały je do życia. Miasta rozwijały się więc jedynie dopóty, dopóki stała za nimi władza państwowa i prestiż symboliczny związany z państwem, a po ich załamaniu się zamierały. Powodem niestabilności ośrodków miejskich niskiej gęstości w Andach był więc fakt, że ich rola gospodarcza była tylko pochodną znaczenia polityczno-religijnego i nie miała samodzielnego charakteru.

Wnioski płynące z analizy andyjskich centrów urbanistycznych niskiej gęstości mogą być aktualne także dla miast niskiej gęstości w innych regionach świata. Również one były bowiem mało stabilne i stosunkowo krótkotrwałe, a co najważniejsze, nie przetrwały upadku organizmów politycznych, z którymi były związane.

Badania nad urbanizmem andyjskim znajdują się jednak wciąż w początkowej fazie, a przedstawione w niniejszym artykule hipotezy wymagają dalszej weryfikacji. Niemniej jednak pierwsze rezultaty badań andyjskich ośrodków miejskich wskazują, że ich rozwój i funkcjonowanie lepiej wpisuje się w model urbanizmu niskiej gęstości niż tradycyjnego. Porównawcza analiza andyjskich centrów urbanistycznych umożliwia nie tylko zrozumienie fenomenu rolniczego urbanizmu niskiej gęstości, lecz wnosi także istotny wkład w badania nad urbanizmem jako zjawiskiem społecznym, kulturowym i ekonomicznym.

ANDEAN URBANISM AS LOW-DENSITY URBANISM?

ABSTRACT

Patterns of development of European and Mediterranean cities were used as a basis for conceptualization of notions of city, urbanism and urban revolution, which were later used to built interpretations of Andean urban centers. However studies of urban cities in Maya lowlands, South and Southeast Asia lead to the discovery of low-density urban cities which were characterized by city center with public architecture surrounded by vast areas with relatively low population density with intensive agriculture and sophisticated agricultural infrastructure.

Due to domination of public architecture in the city centers (on average 60% of site's area), intensive agriculture in the cities based on agricultural infrastructure and lack of long-term stability of urban centers Andean urbanism may be considered an example of low-density urbanism. Tiahuanaco, Huari, Chan Chan and Cuzco presumably constituted Andean low-density urban centers.

Presence of low-density urban centers in dry climate suggest that importance of environmental factors for the development of low-density urbanism may be overestimated. Probably more important were socio-economical factors common for large pristine states like pronounced social hierarchy, low institutionalization of political power, weak interregional exchange in staple goods and important role of wealth economy in political economy. Thus low-density urban centers seem to be primarily religious and political, not economical centers. Separation of urban processes and economic development triggered the compulsory urbanism and as a consequence caused long-term instability of Andean low-density urban centers.

KEYWORDS

agrarian-low density urbanism, Central Andes, Peru, Tiwanaku Wari, Chimú, Inka, Chan Chan, archaeology, cities

BIBLIOGRAFIA

1. Albarracin-Jordan J., Mathews, J. E., *Asentamientos prehispanicos del valle de Tiwanaku*, Vol. I, La Paz 1990.
2. Anders M. B., *Structure and function at the planned site of Azangaro: cautionary notes for the model of Huari as a centralized secular state*, [w:] *Huari administrative structure: prehistoric monumental architecture and state government*, eds. W. H. Isbell, G.F. McEwan, Washington D.C. 1991, s. 165–197.
3. Arkush E., Stanish C., Hastorf C., Nielsen A., Topic T., Verano J., Stanish C., *Interpreting Conflict in the Ancient Andes: Implications for the Archaeology of Warfare*, "Current Anthropology", Vol. 46 (1), 2005, s. 3–28.
4. Bauer B. S., *The sacred landscape of the Inca: the Cusco ceque system*, University of Texas Press 1998.

5. Castillo Butters J. L., *The Mochicas*, [w:] *Handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. Isbell, Washington 2008, s. 707–729.
6. Childe G., *The urban revolution*, “The Town Planning Review”, Vol. 21 (1), 1950, s. 3–17.
7. Cieza de León P., *Crónica del Perú*, Madrid 1880.
8. Collier D., *Development of civilization on the coast of Peru*, [w:] *Irrigation Civilizations: A Comparative Study*, eds. J. H. Steward, R. McAdams, D. Collier, A. Palerm, K. A. Wittfogel, R. L. Beals, Social Science Monographs, Vol. 1, Washington D.C. 1955, s. 19–27.
9. Coningham R., Gunawardhana P., Manuel M., Adikari G., Katugampola M., Young R., Schmidt A., Krishnan K., Simpson I., McDonnell G., Batt C., *The state of theocracy: defining an early medieval hinterland in Sri Lanka*, “Antiquity”, Vol. 81, 2007, s. 699–719.
10. Conlee Ch., Dulanto J., Mackey C. J., Stanish Ch., *Late prehispanic sociopolitical complexity*, [w:] *Andean archaeology*, Vol. III, ed. H. Silverman, New York 2004, s. 209–236.
11. Cortés H., *List drugi z 30 października 1520 roku do cesarza Karola V*, [w:] idem, *Listy o zdobyciu Meksyku*, tłum. M. Mróz, R. Tomicki, Gdańsk 1997.
12. Dagens B., *Angkor, Heart of an Asian Empire*, London 1995.
13. D’Altroy T., *The Incas*, New York 2002.
14. Dulanto J., *Between Horizons: Diverse configurations of society and power in the late Pre-Hispanic Central Andes*, [w:] *Handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. Isbell, Washington 2008, s. 761–782.
15. Fletcher R., *Low-density agrarian-based urbanism: A comparative view*, “Insights”, Vol. 2 (4), 2009, s. 2–19.
16. Graham E., *Stone Cities, Green Cities*, “Archeological Papers of the American Anthropological Association”, Vol. 9, 1999, s. 185–194.
17. Graham E., *Maya cities and the character of a tropical urbanism*, [w:] *Urban origins in central Africa*, ed. P.J. Sinclair, London 1999.
18. Isbell W. H., *City and state in Middle Horizon Wari*, [w:] *Peruvian Prehistory*, ed. R. W. Keatinge, Cambridge 1988, s. 164–189.
19. Isbell W. H., *Honcopampa*, “Expedition”, Vol. 33 (3), 1991, s. 27–36.
20. Isbell W. H., Vranich A., *Experiencing the cities of Wari and Tiwanaku*, [w:] *Andean archaeology*, Vol. III, ed. H. Silverman, New York 2004, s. 167–182.
21. Isbell W. H., *Wari and Tiwanaku: international identities in the Central Andean Middle Horizon*, [w:] *The handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. H. Isbell, New York 2008, s. 730–759.
22. Isbell W. H., Brewster-Wray Ch., Spickard L., *Architecture and spatial organization of Wari*, [w:] *Huari administrative structure: monumental architecture and state government*, Washington DC 1991, s. 19–54.
23. Janusek W. J., *Household and city in Tiwanaku*, [w:] *Andean archaeology*, Vol. III, ed. H. Silverman, New York 2004, s. 183–208.
24. Kaulicke P., *Las cronologías del Formativo. 50 años de investigaciones japonesas en perspectiva*, Lima 2010.

25. Kielczewska-Zalewska M., *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1976.
26. Lumbreras G. L., *De los pueblos, las culturas y las artes del Antiguo Peru*, Lima 1969.
27. Lumbreras G. L., *Childe and the urban revolution: the Central Andean experience*, [w:] *The Gordon Childe Colloquium*, Mexico 1986.
28. *Prehistory of the Ayacucho Basin, Peru*, Vol. II: *Excavations and Chronology*, eds. R. MacNeish, A. Garcia Cook, L. Lumbreras, R. Vierra, A. Nelken-Terner, Ann Arbor 1981.
29. Makowski K., *Andean urbanism*, [w:] *Handbook of South American Archaeology*, eds. H. Silvermain, W. H. Isbell, Washington 2008, s. 633–657.
30. Manzanilla L., *Early urban societies*, [w:] *Emergence and change in early urban societies*, ed. L. Manzanilla, New York 1997, s. 3–40.
31. McEwan G. F., *Pikillacta, architecture and construction requirements*, [w:] *Pikillacta: the Wari empire in Cuzco*, ed. G. F. McEwan, University of Iowa Press 2009, s. 63–84.
32. McEwan G. F., *Conclusions the functions of Pikillacta*, [w:] *Pikillacta: the Wari empire in Cuzco*, ed. G. F. McEwan, University of Iowa Press 2009, s. 147–164.
33. Moore D. J., Mackey J. C., *The Chimú Empire*, [w:] *Handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. H. Isbell, Springer 2008, s. 783–808.
34. Morris C., *State settlements in Tawantinsuyu: a strategy of compulsory urbanism*, [w:] *Contemporary Archaeology*, ed. M. Leone, Carbondale 1972, s. 393–401.
35. Moseley E. M., *The good old days were better: agrarian collapse and tectonics*, “American Anthropologist”, Vol. 85 (4), 1983, s. 773–799.
36. Patterson C. T., McCarthy P. J., Dunn A. R., *Politics in the Lurin Valley, Peru, during the Early Intermediate Period*, “Ñawpa Pacha: Journal of Andean Archaeology”, Vol. 20, 1982, s. 61–82.
37. Pozorsky S., Pozorsky T., *Early Andean Cities*, “Scientific American”, Vol. 270 (6), 1994, s. 66–72.
38. Pozorsky S., Pozorsky T., *Early cultural complexity on the coast of Peru*, [w:] *Handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. H. Isbell, Washington 2008, s. 607–632.
39. Proulx A. D., *Paracas and Nazca: Regional cultures on the South Coast of Peru*, [w:] *Handbook of South American archaeology*, eds. H. Silverman, W. H. Isbell, Washington 2008, s. 563–585.
40. Rowe H. J., *Archeological dating and cultural process*, “Southwestern Journal of Archaeology”, t. 15, 1959, nr 4, s. 317–324.
41. Rowe H. J., *Stages and periods in archaeological interpretation*, „Southwestern Journal of Archaeology”, Vol. 18 (1), 1962, s. 40–54.
42. Rowe H. J., *Urban settlements in ancient Peru*, “Ñawpa Pacha: an international series for Andean archaeology”, Vol. 1, 1963, s. 1–28.
43. Shady Solis R., *America's First City? The Case of Late Archaic Caral*, [w:] *Andean archaeology*, Vol. III, eds. H. Silvermain, W. H. Isbell, New York 2006, s. 28–66.
44. Topic J., Topic T., *El Horizonte Medio en Huamachuco*, “Revista del Museo Nacional”, 47, 1983, s. 13–52.

45. Topic R. J., *Craft production in the kingdom of Chimor*, [w:] *The Northern Dynasties: Kingship and Statecraft in Chimor*, eds. M. E. Moseley, A. Cordy-Collins, Washington D.C. 1990, s. 145–176.
46. Webster D., Murtha T., Straight D. K., Silverstein J., Martinez H., Terry E. R., Burnett R., *The great Tikal earthwork revisited*, “Journal of Field Archaeology”, No. 32 (1), 2007, s. 41–64.